

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 25-31

УДК: 398.91

DOI: [10.52754/16948874_2024_2\(4\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_3)

КЫРГЫЗДАРДЫН НАНГА КАРАТА МАМИЛЕСИНИН МАКАЛДАРДА БЕРИЛИШИ

ОТРАЖЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗОВ К ХЛЕБУ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

BREAD IN KYRGYZ CULTURE: ON THE EXAMPLE OF FOLK PROVERBS

Тиленова Гүлназ

Тиленова Гүлназ

Tilenova Gulnaz

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

gtilenova31@gmail.com

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН НАНГА КАРАТА МАМИЛЕСИНИН МАКАЛДАРДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Илгертен эле нан бардык тамактардын ичинен эң кадырлуусу болуп келген. Буудайдан, арпадан, жүгөрүдөн же күрүчтөн жасалгандыгына карабай, ал адамдардын күн сайын пайдаланчу негизги азыгы саналган. Ошол себептүү ага байланышкан макалдарды, жомокторду, табышмактарды, ырларды, ырым-жырымдарды, ишенимдерди дээрлик бардык элдердин фольклорунан учуратууга болот. Макалада кыргыздардын нанга болгон мамилеси макалдардын мисалында ачып берилет.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, кыргыз макал-лакаптары, нан, кыргыз элинин салттары, тыюулар

ОТРАЖЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗОВ К ХЛЕБУ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

BREAD IN KYRGYZ CULTURE: ON THE EXAMPLE OF FOLK PROVERBS

Аннотация

С давних времен хлеб был самым ценным из всех продуктов питания. Независимо от того, изготовлено ли оно из пшеницы, ячменя, кукурузы или риса, это основной продукт питания, который люди употребляют каждый день. По этой причине связанные с ним пословицы, сказки, загадки, песни, обряды и поверья можно встретить в фольклоре практически всех народов. В статье на примере пословиц раскрывается отношение кыргызов к хлебу.

Abstract

Since ancient times, bread has been the most valuable of all foods. Regardless of whether it is made from wheat, barley, corn or rice, it is a staple food that people eat every day. For this reason, proverbs, fairy tales, riddles, songs, rituals and beliefs associated with it can be found in the folklore of almost all peoples. The article reveals the attitude of the Kyrgyz people to bread using proverbs as an example.

Ключевые слова: кыргызский народ, кыргызские пословицы, хлеб, традиции кыргызского народа, табу

Keywords: Kyrgyz people, Kyrgyz proverbs, bread, traditions of the Kyrgyz, taboo

Киришүү

Адамзаттын пайдаланган азык-түлүктөрүнүн ичинде нанга өзгөчө орун таандык деп айтсак жаңылышпасак керек. Ал түгүл жалаң гана эт менен тамактанган алгачкы адамдардын дан азыктары менен тамактанууга өтүшү алардын аң-сезимдүү адам катары калыптанышына да таасир эткен деген көз караштар бар. «Нан – жер бетиндеги эң байыркы азык. Ташка айланып калган нандын калдыктары байыркы адамдар турак кылган жайлардан табылган. Нан илгертен эле, азыркы кездегидей, ак жана кара түрдө бышырылган. Ак нан ар дайым кымбат турган. Ачыткы нандын мекени болуп Байыркы Египет эсептелери маалым.

Материалдар

Нан жөнүндө көптөгөн элдик санат сөздөр айтылат. Араб тилинде «нан», «азык», «жашоо» деген сөздөр бир эле сөз менен берилет. Француздар адамды мактагысы келгенде «Нандай жакшы» деп айтышат (Любимцев, Вопросы..., 1995, б. 303). Европадагы эң байыркы, ташка айланып калган нан Швейцариянын батыш тарабында жүргүзүлгөн археологиялык казуулар мезгилинде табылган. Адистер эсептегендей, ал болжол менен биздин заманга чейинки төртүнчү миң жылдыкта бышырылган экен (Любимцев, Знаешь..., 1995, б. 51). Бир жолу журналисттин: «Сиз адамзаттын эң улуу ачылышы деп эмнени санайсыз?» деген суроосуна Эйнштейн: «Нанды» деп жооп берген (Я познаю мир, 2001, б. 49). Көрүнүп тургандай, нан байыркы мезгилдерден эле адамзаттын эң байыркы жана сүйүктүү азыгы болуп келген. Бул нерсе, башкача айтканда нанга карата болгон урматтоо, сыйлоо сезими кыргыздарга да таандык. Биз аны кыргыздардын нан тууралуу макалдарынан да байкайбыз. Биздин чакан макалабызда дал ошол маселе тууралуу сөз кылмакчыбыз. Кыргыздардын элдик билимдеринин макал-лакаптарында чагылдырылышы буга чейин айрым изилдөөчүлөрдүн макалаларында колго алынган (Мурзубраимова, 2019; Мурзакметов, 2024).

Анализ

Алгач толгон-токой даамдардын ичинен эмне үчүн нанга карата өзгөчө мамиле жасалып калган деген суроого жооп издеп көрөлү. Буга анын эч качан көңүлгө тийбей тургандыгы себеп болушу мүмкүн. Тамаша иретинде эт жеген жагынан карышкырдан кийин турган эл деп жүргөнүбүз менен, кыргыздардын толук эмес, жарым көчмөн эл болгондугун белгилей кеткибиз келет. Байыркы замандардан эле бабаларыбыз мекендеген жерлерге келген саякатчы, дин таратуучулар кыргыздар арпа, таруу, күрүч сыяктуу дан эгиндерди азык катары пайдаланышарын жазып калтырышкан. Негизи, жалаң эт жеп жашоого мүмкүн эмес, анткен адам кара сан оорусуна чалдыгат деген көз караш эл оозунда айтылып келет. Дагы бир себеп катары нандын этке караганда арзан экендигин да эске ала кетели. Эгерде малды сойгондо анын эти кыска убакыттын ичинде, жаңы, бузула элек кезинде даамдуу саналып, желип кетсе, талаага өстүрүлгөн данды узакка сактап, андан каалаган мезгилде алып бышырууга мүмкүн болгон. Башкача айтсак, нанды узакка сактоого да, үнөмдүү пайдаланууга да мүмкүн болгон. Ушул сыяктуу сапаттары: арзандыгы, үнөмдүүлүгү, даамдуулугу, тоюмдуулугу нандын эч бир азык тең келе албаган оокатка айланышын шарттаган. Ошондон улам эл тарабынан «Баарынан нан улук» (Усупбеков, 1982, б. 89), «Нандан улуу тамак жок, адамдан улуу атак жок» (Ата-бабалар табериги, 2011, б. 616) деген макалдар көп кылымдык тажрыйбадан жаралганы талашсыз. Көп кылымдык тарыхында бабаларыбыз оор күндөрдү, көп адамдардын өмүрүн алган ачарчылыктарды да башынан

өткөргөн, андай мезгилдерде оюнан башка дүйүм даамдар эмес, бир гана нан кетпегендиги эстен чыкпай, кийинки урпактарга айтылып келген. «Кардың ачканда кам көмөч бал татыйт», «Карды ачкан нан тандабайт» (Ибрагимов, 2008, б. 331), «Карды ачкан нанга карайт, суука тоңгон күнгө карайт» (Усупбеков, 1982, б. 100) сымал макалдар дал ошондой эс-тутумдан кабар берет.

Адам баласы үчүн эң зарыл нерсе – бул тамак-аш, ал табигый муктаждык. Качан гана курсагы тойгондон кийин гана башка муктаждыктар жаралат. Бул жагдай «Ачтын көзү нанда болот, токтун көзү тондо болот» (Ата-бабалар табериги, 2011, б. 582) деген макалда таамай берилген. Бирок тамак ичүүгө карата болгон зарылдык түбөлүктүү, ошол себептүү «Башканы танса да тоочту танбайт» (Ибрагимов, 2008, б. 150) деп айтылат. Башка тамакты танса да, нандан баш тартуу көпкөндүк, эсиргендик, кусур кылгандык катары бааланган. «Бирөө нан сунса, жебеймин дебе, колуңа ал, жебесең жебе, койнуңа сал» (Ибрагимов, 2008, б. 176) деген макал да ошону эскертип турат. Азыркы кезге чейин кыргыздарда үйгө келген ар кандай адамга: мейли тааныш, мейли бейтааныш болсун, нан ооз тийдирүү салты жашап келет. Элибиз тамак-аштын далай түрүн пайдаланса да, нандан башка даамдан (эттен, майдан, сүттөн ж.б.) ооз тийүүнү сунуш кылбайт, ушунун өзү эле нандын эң башкы азык экендигин белгилеп турат. Алып чыккан нандан ооз тийбей кетүү да кесирлик катары каралып, андай учурда «ырысы жок» деген жаман сөз айтылган. Орустардын конокторду нан-туз менен тосуп алган салты бар, Совет доорунда бул СССРдин бардык элдери тарабынан кабыл алынган. Эгемендүүлүккө жеткен соң гана кыргыздар бабаларыбыздын салты боюнча ак (май, кымыз сыяктуу сүт азыктары) менен тосконго өттүк. Эгер нан негизги азык болсо, анда эмне үчүн дагы деле орустардай нан-туз менен тосууну улантпай калдык деген суроо туулушу мүмкүн. Анын себебин бул экөө орус маданиятында биздегиден башка мааниге ээ экендиги: нан – ден соолукту, туз – байлыкты билдирери менен түшүндүрүүгө болот (Любимцев, Вопросы..., 1995, б. 304). Бирок, биздин маданиятта башка мааниде болсо да, кыргыз тилиндеги «Даны жоктун – наны жок, наны жоктун – жаны жок», «Кардында нан болсо, билегинде жан болот» деген макалдарда (Ибрагимов, 2008, б. 197, 331) да нандын ден соолук, ал турмак өмүр маанисинде кабылданары байкалат. Азырга чейин айыл жеринде балдар аскерге кызмат кылуу үчүн, же алыска сапарга кетип жатканда нан тиштетип койгон ырым жасалат. Ал нандан жип өткөрүп, дубалга илип коёт, элдик ишеним боюнча ал нан өзүн тиштеген адамдын аман-эсен келишин (өмүрүн) тилейт экен. Качан гана ошол адам кайтып келгенден кийин нандын калганын өзүнө жедирип коёт. Жаш бала кокус үйдө жалгыз калса, аны ар кандай жамандыктардан коргоо үчүн жаздыгынын алдына нан жаздап койгон ырымды билбеген кыргыз баласы болбосо керек. Ал эми «Колунда тоочу бар бала сүйгүнчүк» деген макалдын: «Колунда бар, аттуу-баштуу кишилердин балдарын колунда бары да, жогу да эркелетип, берерге белегин таппайт. Ошол эле учурда бул макал өз баласын эркелетерге эч ким жок болуп, өз баласы ачка олтурганына карабай, өңгөнүн баласына үзүлүп түшүп, атасына бир көрүнүп калайын деген далалаты ээ-жаа бербей, айланып, кагылып, «колунда тоочу бар бала сүйгүнчүк» экенин дагы бир жолу тастыктап турат» деп чечмелениши (Бекботоев, 2010, б. 197) нан байлыкты да билдирип турганын көрсөтөт. Ошондо кыргыздарда нан ден соолукту да, өмүрдү да, байлыкты да туюнтат десек жаңылышпайбыз.

Албетте, өмүр, өмүрдүн уланышын камсыз кылган даам – бул нан экендиги анык. «Ачка менен токтун ортосу – жарты нан», «Нансыз тамак даамсыз», «Наны жок чайдан без,

кайыры жок байдан без» (Ибрагимов, 2008, б. 105, 442) деген макалдар аркылуу кыргыздар бул ыйык азыктын маанисин билдиришкен. Өмүрүн элдик наркты, өнөрдү изилдөөгө арнаган А. Акматалиев: «Эгер «Куранды» биз ыйык деп, дааратсыз кармоого ылаажы болбогон сымал, нан андан ыйык экендиги шариятта апачык айтылат. Анда «Жетпей турганда куранды бутуңа коюп, нанды ал» дейт. Демек, бул нандын баа жеткис, өлчөөгө эч мүмкүн эмес улуктугун билдирет» деп баяндап келип, андан ары: «Карыялар, байбичелер куурулган данды кайда жатса да алып-терип жешчү, балдарга тердирүүчү. Эмне дегенде, чийки дан өсүп, урук алып келет. Куурулган данга убал тура. Тиги дүйнөгө барганда Кудай-Таала төөгө мингизип тердирет» (Акматалиев, 2000, б. 72-73) деген сыяктуу элдик ишенимдерди да кошумчалай кеткен. Нанды тебелесе же ажатканада отуруп нан жесе, көзү көр болуп калат деп балдарды коркутуу, каргануунун эң бир оору катары «Нан урсун!» деп каргануу саналары нанды ыйык деп саноодон, аны кадырлоого тарбиялоо максатынан жаралгандыгы шек туудурбайт.

Нанга карата болгон урматтоо, сый мамиле анын адамга өмүр улашы, күч-кубат бериши менен эле чектелбейт деп ойлойбуз. Анын дасторконго келиши оңой эле болбостугун «Бир күн кетмен чапкан нандын даамын билет», «Кетмен чапкан нанын жейт, ууру кылган жанын жейт», «Кетмен чаппай нан кайда, чеке терсиз мал кайда» (Ибрагимов, 2008, б. 170, 355) сыяктуу макалдар көрсөтүп турат. Демек, нанга болгон урмат – аны тапкан адамга, эмгекке карата да болгон урмат, сый деп түшүнүүгө болсо керек. Кыргыздарда кетмендин бетин тебелегенге карата болгон тыюу бар, бул нанды тебелегендикке барабар каралат. Дал ошондой мээнет менен келген нанды урматтоону «Мышыкка нан берсең дасторкон салып бер, болбосо кыямат күнү таанып алат» (Ибрагимов, 2008, б. 439) деген макал да көрсөтөт. Бирок, ачыгын айтсак, бул мисал макал-лакаптар жыйнагынан алынса да, ырасында макал эмес, элдик ишеним деп айтсак туура болот. Мындай жаңылыштыкты жыйнакты түзүүчү М. Ибрагимовдун кесиби филолог эмес, агроөнөржай адиси экендиги менен түшүндүрүүгө болсо керек. Ал эми мышыкка нан бергенде да дасторконго салып берүү керек деген ишенимдин маанисин: «Бата тамакка эмес, ошол дасторконго тиленет. Мунун артында «басып-туруп тамак жебе, көчүк басып ич, баш кийимди тамак ичээрде алба, бирөөнүн дасторконун сыйла» деген накыл жатат. Талаа-түздө, сапар жолдо, албетте, азыкты ичип-жеште дасторкон ордуна сөзсүз алдына бирдеме коёт. Жеп-ичип бүткөндөн кийин бата ошого тиленет» (Акматалиев, 2000, б. 261) деген чечмелөө түшүндүрө алат деп ойлойбуз.

Кыргыздарда айыл жеринде нан тандырга бышырылат. Нан жабар алдында тандырды ысырыктап алышат, бул тазалоо үчүн, кокус анын ичине мышык кирип, аралап коюшу мүмкүн деген кооптонуудан улам аткарылат. Нан жабыштырылгандан соң балдар тандырдын артынан ары-бери өтпөшү керек, антсе нан түшүп кетет деп тилдешет. Бирок чала бышып түшүп кетип, күлгө оонаган нанды да «ит жегир, куш жегир» деп тилдебей, аз-аздан сындырып, жеп коюу керек деп айтылат. Аял кишинин бул дүйнөдө кылган эки гана ишинин – итке жугунду куйганынын жана тандырга нан жаап жатып, жанынан өткөндөргө ысык нандан сындырып, ооз тийгизгенинин гана сообу өзүнө тиет деген ишеним жашайт. «Нандын ысыгы жакшы, сөздүн бышыгы жакшы», «Тандыр башында нан көрбө, караңгыда кыз көрбө» (Ибрагимов, 2008, б. 442, 524) деген макалдар ысык нанга, тандырга карата болгон мамилени кыйыр түрдө болсо да көрсөтүп турат. Негизи, супарага, нан жапкан жеңчеге, тандырга, дасторконго, көсөөгө тиешелүү ишенимдер нанга карата болгон сый мамиледен, урматтоодон улам жаралган деп саноого болот.

Кыргыздардын нанга карата мамилеси бир гана макалдарда эле берилбей, элдик тыйымдарда да камтылган. Мисалы, дасторконго нанды так койгонго болбойт, жубу менен коёт, өлүм болгон жерде гана так коёт. Ишиң тескерисинче кетет деп, нанды тескерисинен да койбойт. Жалаң эркектер отуруп калган жерде нанды кичүүсү сындырат, жашы улуусуна сындырганга болбойт, антсе өзүнүн өмүрүн сындырат деп коюшат. Бул тыюунун улууларга урмат көрсөтүү максатында жаралганында шек жок. Нанды тең бөлүп сындырат, четин тегеретип сындырган баланы тилдейт. Бир кол менен нан сындырбайт, нанды бычак менен кеспейт. Жаш бала нандын бетин сыйрып жесе, апасын, аркасын сыйрып жесе, атасын жейт деп, буга жол берген эмес. Нанды тактай катары пайдаланып, үстүнө башка нерсени коюп кеспейт. Нандын ушандысынын үстүнө жатсаң, басырык басат деп, үйдү таза карматкан. Тиштеген наныңды калтырып коюп, аны башка бирөө жеп алса, ырыскың ага оошуп өтүп кетет деп эскертип турган (Мурзакметов, 2014, б. 121). Мына ушул айтылгандардын баары кыргыздардын нанга карата болгон мамилесинин бир эле чети, айрым үлгүлөрү. Башкача айтсак, кыргыздарда нандын культу, ага карата ырымдардын, тыюулардын, этикет эрежелеринин өзүнчө бир системасы жаралган деп айтсак ашыкча кетпейбиз.

Жыйынтык

Тилекке каршы, учурда элибиздин сандаган кылымдардын ичинде жаралып, жашап, элди да сактап келген баалуулуктары улам күч алган ылдамдык менен өзгөрүп, унутулуп бара жатат. Буга эч кимди күнөөлөгөнгө да болбойт, бүтүндөй адамзат Арстанбек акын айткандай, «устаранын мизинде оодарылган» дүйнөдө жашап жатат. Ааламдашуу шартында улуттук маданият, элдик нарк-насил, каада-салтыбыз гана жоголуп кетүүдөн сактап калчу күчкө ээ. Муну даана аңдагандыктан Президентибиз С. Н. Жапаров 2022-жылы 20-майда «Улуттук нарк жөнүндө» Жарлыкка кол койгон эле. Анда: «Миңдеген жылдар мурун өз алдынча ээлик түзүп, ага көз карандысыз башкаруу тартибин орнотуп, чоң жана кичине элдер менен тең ата мамиле жүргүзүүдө натыйжалуу ийгиликтерге алып келген кыргыз элинин эң негизги таянычы жана ишеничи эреже-тартиптерден, жүрүм-турум адебинен, каада-салтынын жыйындысынан куралып, улуттук дүйнөтаанымдарына шайкелишкен улуттук нарк мыйзамы иштелип чыккан. ... Азыркы мезгилде элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, эксперимент жүргүзө берүү эмес, мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү зарылчылыгы чыгып жаткандыгын белгилейбиз» деп көрсөтүлгөн. Ошол маанилүү милдеттерди аткаруу, гимнибизде айтылган «бизге жеткен баба салтын, мурасын, ыйык сактап, урпактарга берүү» ишине ар бирибиз өз салымыбызды кошушубуз керек. Өзүбүздүн чакан макалабызда биз кыргыздардын эң башкы азыкка - нанга карата мамилесинин макалдарда берилишин талдоого аракет жасадык жана бул ишибиз мындан ары да улана тургандыгын белгилей кетмекчибиз.

Адабияттар

1. Акматалиев, А. (2000). *Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү*. Бишкек: Шам.
2. *Ата-бабалар табериги*. (2011). Түзг. М. Каримов. Бишкек: Бийиктик, 2011.
3. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

4. *Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү.* (2008). Жыйнаган: М. Ибрагимов. Бишкек: “ST.art. Ltd”.
5. *Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы.* (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
6. Любимцев, В.В. (1995). *Вопросы и ответы.* Москва: Дрофа.
7. Любимцев, В.В. (1995). *Знаешь ли ты?* Москва: Дрофа.
8. Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары.* Ош.
9. Мурзакметов, А. (2024). “Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, №3, 116-137. DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11. EDN: FTJBZY.
10. Мурзубраимова, Д. (2019). “Нан” концептинин макал-лакаптарда берилиши. *Вестник Ошского государственного университета*, №3, бб. 154-157. EDN: ZAVJFK.
11. *Я познаю мир: Дет. энцикл.: Кухни народов мира.* (2001). Авт.-сост. А.Т. Гергова. Москва: ООО «Издательство АСТ».